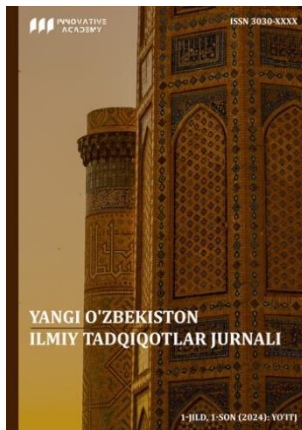

**TURKISTON MUXTORIYATI VA MILLIY DAVLATCHILIK
G'OYASINING HUQUQIY ASOSLARI (1917-1918):
JADIDLARNING KONSTITUTIONIZM VA
PARLAMENTARIZMGA DOIR QARASHLARI**

Nurullayev Jasurbek Xayrulla o'g'li

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining "Tarix" ta'lim
yo'nalishi bakalavriat talabasi

(jasurbekxayrullayevichblogi@gmail.com)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21219864>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 12-iyun 2026 yil
Ma'qullandi: 15-iyun 2026 yil
Nashr qilindi: 30-iyun 2026 yil

KEY WORDS

Turkiston Muxtoriyati, milliy davlatchilik, jadidchilik harakati, IV Favqulodda syezd, parlamentarizm, konstitutsionizm, xalqaro huquq subyektligi, siyosiy-huquqiy deklaratsiya, federalizm, inklyuziv davlat, demokratik tamoyillar.

ABSTRACT

Maqola 1917-yilgi inqilobiy o'zgarishlar va Rossiya imperiyasining parchalanishi sharoitida vujudga kelgan Turkiston Muxtoriyatining (1917-1918) davlat-huquqiy asoslari hamda milliy davlatchilik g'oyalarini kompleks tahlil etadi. Tadqiqot markazida jadid mutafakkirlari va siyosiy arboblarning (Mahmudxo'ja Behbudiy, Mustafo Cho'qayev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va boshqalar) asrlar davomida shakllangan an'anaviy mutlaq boshqaruv tizimidan zamonaviy parlamentarizm va konstitutsionizm andozalariga o'tish borasidagi huquqiy izlanishlari turadi. Maqolada IV Favqulodda o'lka musulmonlari syezdida qabul qilingan Qo'qon muxtoriyati deklaratsiyalarining siyosiy-huquqiy ahamiyati batafsil ochib berilgan bo'lib, u nafaqat mahalliy aholining, balki o'lkadagi barcha milliy va diniy ozchiliklarning huquqlarini kafolatlovchi inklyuziv davlat modeli ekanligi ilmiy asoslanadi. Shuningdek, hukumatning federalizm tamoyiliga tayangan holda o'z-o'zini boshqarish huquqini amalga oshirish mexanizmlari, islom huquqi (shariat) va zamonaviy yurisprudensiya normalarini uyg'unlashtirish tajribasi hamda Turkiston Muxtoriyatining xalqaro huquqning to'laqonli subyekti sifatida tan olinishiga qaratilgan diplomatik harakatlari ko'rib chiqiladi. Garchi bolsheviklar zo'ravonligi natijasida muxtoriyat barham topgan bo'lsa-da, tadqiqot natijalari ushbu qisqa muddatli davlat tuzilmasi o'zbek milliy davlatchilik shuurini uyg'otgani va bugungi mustaqil, demokratik taraqqiyot uchun qanday muhim huquqiy hamda mafkuraviy zamin yaratganini ko'rsatadi.

KIRISH

1917-yil oxiri va 1918-yil boshlari Markaziy Osiyo tarixida mustamlakachilik kishanlarini parchalash va zamonaviy milliy davlatchilikni barpo etish yo'lidagi eng muhim huquqiy-siyosiy tajriba - Turkiston Muxtoriyati (Qo'qon Muxtoriyati)ning tashkil etilishi bilan xarakterlanadi. 1917-yilning 26-28-noyabr kunlari Qo'qon shahrida bo'lib o'tgan IV Favqulodda o'lka musulmonlari syezdida qabul qilingan qator huquqiy hujjatlar va deklaratsiyalar mintaqa tarixida ilk bor demokratik, dunyoviy va parlamentar davlat modelini taklif qildi [1].

Mazkur jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan Turkiston jadidlari (Mahmudxo'ja Behbudiy, Mustafo Cho'qayev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va boshqalar) nafaqat ma'rifatparvarlik bilan cheklanib qolmay, balki yetuk siyosiy va huquqiy arboblar sifatida maydonga chiqdilar. Ularning asosiy maqsadi - chorizm qulatilgach yuzaga kelgan huquqiy vakuumdan foydalanib, Turkiston o'lkasini xalqaro huquq me'yorlariga mos keluvchi, konstitutsionizm tamoyillariga asoslangan mustaqil va demokratik maqomga olib chiqish edi [3]. Maqola Turkiston Muxtoriyati muassislarining parlamentarizm va konstitutsion boshqaruv borasidagi huquqiy qarashlarini hamda yosh davlatning xalqaro miqyosda qonuniy subyekt sifatida tan olinishiga qaratilgan intilishlarini tahlil qilishni maqsad qilgan.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot obyekti - Turkiston Muxtoriyatining huquqiy hujjatlari, deklaratsiyalari va mafkuraviy asoslari bo'lgani bois, ishda tarixiy-genetik, institutsional-huquqiy va qiyosiy-konseptual tahlil metodlaridan kompleks foydalanildi. Tarixiy-genetik metod jadidlarning parlamentarizm borasidagi qarashlari chorizm davridagi cheklangan siyosiy tajribalardan qanday o'sib chiqqanini tahlil qilish imkonini bersa, institutsional-huquqiy yondashuv Qo'qon muxtoriyati tomonidan e'lon qilingan hujjatlarni xalqaro huquq normalari prizmasidan baholashga xizmat qiladi. Manbaviy asos sifatida syezd materiallari, davriy matbuot xabarlari (xususan, "Ulug' Turkiston", "Najot", "Al-Isloh" nashrlari) hamda Muxtoriyat rahbarlarining shaxsiy xotiralari manbashunoslik nuqtayi nazaridan tanqidiy süzgichdan o'tkazildi.

Mavzuning tarixshunoslikda o'rganilish darajasi g'oyat murakkab evolyutsion yo'lni bosib o'tgan. Sovet davri tarixshunosligi uzoq yillar davomida Turkiston Muxtoriyatini mutlaqo noqonuniy, xalq manfaatlariga zid va xorijiy imperializm (ayniqsa, ingliz josusligi) bilan tillashgan "burjuaz-millatchilik" o'chog'i sifatida qoralab keldi [5]. R. Aminova kabi marksistik metodologiya namoyandalari Muxtoriyatning huquqiy asoslarini umuman tahlil qilmay, uni faqat sinfiy kurash doirasidagi aksilinqilobiy hodisa sifatida talqin etganlar. Bu davrda olingan natijalar g'oyaviy bosim ostida buzib ko'rsatilgan bo'lsa-da, sovet arxivlarida saqlangan materiallarning o'zi keyinchalik xolis tadqiqotlar uchun muhim xizmat qildi.

G'arb tarixshunosligi esa sovet mafkurasidan holi ravishda muammoni nisbatan obyektiv o'rganishga urindi. Taniqli tarixchi Richard Payps o'zining Rossiya imperiyasining parchalanishi va sovet tizimining shakllanishiga bag'ishlangan fundamental asarida Turkiston Muxtoriyatining e'lon qilinishini mintaqadagi barcha siyosiy kuchlarning (ham dunyoviy ziyolilar, ham ulamolarning) birlashish nuqtasi va bolsheviklarning zo'ravonlik siyosatiga qonuniy javobi sifatida baholaydi [8]. Edvards Allvort va Adib Xolid kabi olimlar esa jadidlarning siyosiy strategiyasini g'arbiy modernizm va islomiy identitet (o'zlik) sintezi sifatida tahlil qiladilar. Adib Xolid jadidlar tomonidan taklif etilgan konstitutsionizm g'oyasini shunchaki ko'chirmakashlik emas, balki mintaqa an'analarga moslashtirilgan o'ziga xos huquqiy model deb hisoblaydi [6].

Mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligi mavzuni yangi bosqichga olib chiqdi. S. Ag'zamxo'jayev o'zining fundamental monografiyasida ilk bor Muxtoriyatning davlat boshqaruvi mexanizmi, qonunchilik tizimi va hududiy muammolarini arxiv hujjatlari asosida

tizimli tadqiq etdi [1]. D. Alimova jadidchilik fenomenining mafkuraviy ildizlarini ochib bergan bo'lsa [4], Q. Rajabov Muxtoriyat parlamentining tarkibi va vazirlar mahkamasi a'zolarining huquqiy-siyosiy faoliyatiga doir yangi biografik ma'lumotlarni muomalaga kiritdi [3]. Naim Karimov esa jadid ziyolilarining, xususan Mahmudxo'ja Behbudiy va Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlarning milliy davlatchilik borasidagi huquqiy merosini adabiy-tarixiy kontekstda chuqur yoritib berdi [9]. Shunga qaramay, Muxtoriyat deklaratsiyalarining xalqaro huquq subyektligi nuqtayi nazaridan baholanishi va undagi konstitutsion g'oyalarning huquqiy tahlili hanuz alohida tadqiqotni talab etmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarixiy va huquqiy hujjatlarni atroflicha o'rganish shuni ko'rsatadiki, Turkiston Muxtoriyati shunchaki inqilobiy to'qlinda yuzaga kelgan vaqtinchalik tuzilma emas, balki mustahkam huquqiy asoslarga va tizimli parlamentar g'oyalarga tayanib qurilgan davlat loyihasi edi. Tadqiqot natijasida quyidagi muhim jihatlar aniqlandi:

1917-yil 27-noyabrda IV Favqulodda o'lka musulmonlari syezdida qabul qilingan asosiy deklaratsiyada Turkiston o'lkasi "Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi tarkibida muxtor" deb e'lon qilindi. Ushbu huquqiy formula jadidlarning yuksak siyosiy taktikasi mahsuli edi. Seksessiya (davlatdan to'liq ajralib chiqish) o'rniga federalizm yo'lining tanlanishi xalqaro huquq me'yorlariga mutlaqo mos kelardi. Zaki Velidi Togan o'z xotiralarida qayd etishicha, jadidlar o'sha paytdagi xalqaro vaziyatni, mintaqaning harbiy va iqtisodiy zaifligini to'g'ri baholagan holda, to'g'ridan-to'g'ri mustaqillik e'lon qilish davlatni xalqaro izolyatsiyaga va bolsheviklarning tezkor harbiy hujumiga duchor etishini yaxshi tushunishgan [7]. Federalizm formati esa yangi tuzilayotgan Rossiya davlatining o'zi e'lon qilgan "Millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi" tamoyiliga qonuniy va mantiqiy jihatdan javob berar edi. Shu sababli, Muxtoriyat huquqiy jihatdan to'laqonli qonuniy asosga ega edi.

Maqola tadqiqot obyekti ko'rsatganidek, jadidlarning konstitutsionizm borasidagi qarashlari bir jinsli bo'lmagan. Hukumat tarkibidagi progressiv jadidlar (Mustafo Cho'qayev, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev) va an'anaparvar ulamolar (Shuroi Ulema vakillari) o'rtasida bo'lajak Konstitutsiyada shariat huquqining o'rni masalasida jiddiy huquqiy bahslar ketgan. Mahmudxo'ja Behbudiy ushbu ziddiyatni yumshatish uchun o'ziga xos "gibrid huquq" modelini taklif etdi [10]. Uning konsepsiyasiga ko'ra, davlatning oliy konstitutsiyaviy tamoyillari g'arbiy demokratik andozalarga (fuqarolik huquqlari, saylov huquqi, matbuot erkinligi) asoslanishi, oilaviy, mulkiy va meros huquqi masalalari esa mahalliy qadriyatlardan kelib chiqib, isloh qilingan shariat normalari negizida qolishi lozim edi. Bu model o'sha davr Islom dunyosidagi eng progressiv konstitutsionizm tajribalaridan biri edi.

Muxtoriyat parlamenti - Turkiston Milliy Majlisi o'zining tuzilish prinsiplariga ko'ra g'oyat zamonaviy va demokratik xarakterga ega edi. Majlisdagi 54 ta o'rinning 36 tasi tub yerli aholiga, 18 tasi esa o'lkadagi yevropaliklar hamda boshqa milliy ozchiliklar (yahudiylar, armanilar va boshqalar) vakillariga ajratilgan edi [1]. Bu 2:1 nisbati o'lkaning demografik manzarasini aks ettirish bilan birga, zamonaviy xalqaro huquqning "kamchilik tashkil etuvchi millatlar huquqini himoya qilish" prinsiplariga to'liq mos kelardi. Richard Payps ushbu faktni alohida ta'kidlab, Toshkentdagi bolsheviklar hukumatining (XKS) faqat rus ishchilariga tayanib, mahalliy aholini hokimiyatdan butunlay cheklab qo'ygan bir sharoitda, Qo'qondagi Muxtoriyat hukumati haqiqiy inklyuziv (barchani qamrab oluvchi) va demokratik xalq parlamenti namunasini ko'rsatganini e'tirof etadi [8].

Qisqa muddat yashaganiga qaramay, Muxtoriyat hukumati mustaqil davlatning iqtisodiy va sud-huquqiy suverenitetini ta'minlash bo'yicha amaliy qadamlar tashladi. Davlat xazinasini shakllantirish, milliy ichki zayomlarni chiqarish va bojxona tizimini tartibga solish bo'yicha

huquqiy nizomlar ishlab chiqildi. Sud tizimida ham islohotlar boshlanib, qozilar sudining faoliyati qonun bilan cheklandi va ularning qarorlari ustidan yuqori turuvchi Milliy Majlis organlariga appelyatsiya (shikoyat) berish mexanizmi joriy etildi [1]. Bu esa an'anaviy o'zboshimchalik va mutlaq hokimiyatga asoslangan sud tizimidan qonun ustuvorligiga asoslangan sud hokimiyatiga o'tishning huquqiy poydevori edi.

Muxtoriyat rahbarlari yangi davlatning taqdiri uning xalqaro maydonda tan olinishi bilan bevosita bog'liqligini chuqur anglaganlar. Shu bois, Mustafo Cho'qayev boshchiligidagi hukumat faqat Petrograddagi sovet hukumatiga telegrammalar yuborish bilan cheklanmadi. Ular bir vaqtning o'zida o'sha davrda mustaqillikka intilayotgan boshqa milliy tuzilmalar - Qozog'istondagi Alash O'rda, Kavkazdagi Kavkazorti komissarligi va Ukrainadagi Markaziy Rada bilan to'g'ridan-to'g'ri diplomatik aloqalarni yo'lga qo'yishga urindilar [2]. Maqsad - bolsheviklarga qarshi demokratik muxtoriyatlarning yagona huquqiy koalitsiyasini tuzish va Antanta davlatlari (Angliya, Fransiya) tomonidan rasmiy subyekt sifatida tan olinishga erishish edi. Ammo xalqaro munosabatlar tizimidagi keskinlik va ichki harbiy kuchning yo'qligi (armiya shakllantirishga ulgurilmagani) ushbu diplomatik strategiyaning to'liq amalga oshishiga imkon bermadi [4].

XULOSA

Turkiston Muxtoriyatining 72 kunlik qisqa va fojiali umri o'zbek davlatchiligi tarixida shunchaki tasodifiy siyosiy epizod emas, balki mintaqa ijtimoiy-siyosiy tafakkurida sodir bo'lgan ulkan konseptual burilish nuqtasi edi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadidlar taklif etgan davlat modeli asrlardan beri davom etib kelayotgan mutlaq monarxiya, xonlik va amirlik tizimidan butunlay farq qiluvchi, qonun ustuvorligiga asoslangan chinakam konstitutsion davlat loyihasi bo'lgan. Ular islom huquqi bilan g'arb sivilizatsiyasining ilg'or institutlarini — parlament, saylov tizimi va fuqarolik huquqlarini o'zaro qarama-qarshi qo'ymay, balki milliy xususiyatlardan kelib chiqib, yuksak mahorat bilan uyg'unlashtira oldilar. Qo'qon muxtoriyati deklaratsiyalari va Turkiston Milliy Majlisining shakllantirish prinsiplari o'lka ziyolilari tor millatchilik yoki diniy radikalizm g'oyalaridan mutlaqo yiroq bo'lganligini, aksincha, bolsheviklarning ayirmachilik siyosatiga javoban barcha millat va elatlarni qamrab oluvchi, fuqarolik tengligiga asoslangan inklyuziv boshqaruvni maqsad qilganini yaqqol isbotlaydi. Shu bilan birga, Muxtoriyat hukumati o'zini xalqaro munosabatlarning to'laqonli subyektiga aylantirish yo'lida tizimli diplomatik harakatlarni olib bordi, boshqa milliy respublikalar bilan aloqalar o'rnatdi va jahon hamjamiyati tomonidan tan olinishga urindi. Bu ularning shunchaki mahalliy islohotchilar emas, xalqaro huquq tilida so'zlasha oladigan yetuk davlat arboblari bo'lganidan dalolat beradi. Yosh davlatning halokati uning g'oyaviy yoki huquqiy asossizligidan emas, balki o'sha davrdagi o'ta murakkab geosiyosiy vaziyat va uni tashqi tajovuzdan himoya qiluvchi muntazam milliy armiyaning yo'qligi oqibatida yuz berdi; bolsheviklar xalqning bu qonuniy irodasini muloqot bilan emas, shafqatsiz harbiy zo'ravonlik bilan bostirdilar. Xulosa qilib aytganda, 1917-1918-yillardagi Qo'qon tajribasi sovet mafkurasi uqtirganidek "g'ayriqonuniy isyon" emas, balki Turkiston xalqining o'z taqdirini o'zi belgilash borasidagi oliy huquqiy harakati edi. Garchi qonga botirilgan bo'lsa-da, jadidlar asos solgan konstitutsionizm va parlamentarizm g'oyalari millat xotirasida o'chmas iz qoldirdi va yillar o'tib, bugungi mustaqil O'zbekiston davlatchiligi hamda zamonaviy konstitutsiyaviy tuzumining shakllanishida mustahkam ma'naviy-huquqiy poydevor bo'lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ag'zamxo'jayev S. Turkiston Muxtoriyati: milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. Toshkent: Ma'naviyat, 2000. 168 b.

2. Cho'qayev M. Istiqlol jallodlari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. 80 b.
3. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati vazirlari hamda milliy majlis a'zolari hayoti va taqdiri. Toshkent: Ma'naviyat, 2000. 112 b.
4. Alimova D. A. Jadidchilik fenomeni. Toshkent: O'zbekiston, 2022. 256 b.
5. Xasanov B. Turkiston tarixi: manbalar va talqinlar (1917-1924). Toshkent: Universitet, 2011. 194 b.
6. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998. 335 p.
7. Validiy A. Z. (Zeki Velidi Togan). Bo'linganni bo'ri yer: Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi tarixidan xotiralar. Toshkent: Adolat, 1997. 320 b.
8. Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 384 p.
9. Karimov N. Armon (Turkiston Muxtoriyati haqida o'ylar). Toshkent: Ma'naviyat, 2017. 144 b.
10. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 1999. 280 b

INNOVATIVE
ACADEMY